

УДК 81'373.232.1:001.4

Дзюба М. М.

ПОЛІСЕМІЯ Й ОМОНІМІЯ ЕПОНІМІЧНИХ ТЕРМІНІВ У ТЕРМІНОСИСТЕМАХ

Статтю присвячено аналізу полісемічних й омонімічних відношень у галузі української наукової термінології. Виявлено причини полісемії й омонімії термінів, утворених від власних назв. З'ясовано, що епонімічний термін однієї лексичної форми може демонструвати й полісемічні, й омонімічні відношення одночасно.

Ключові слова: епонімічні терміни, полісемія, омонімія.

Статья посвящена анализу полисемических и омонимических отношений в отрасли украинской научной терминологии. Обнаружены причины полисемии и омонимии терминов, образованных от имен собственных. Выяснено, что эпонимический термин одной лексической формы может демонстрировать и полисемические, и омонимические отношения одновременно.

Ключевые слова: эпонимические термины, полисемия, омонимия.

The article is devoted to the analysis of polysemic and homonymous relationship in the field of Ukrainian scientific terminology. The reasons of polysemy and homonymy of the terms formed from the proper names were revealed. It was clarified that eponymous terms of one lexical form can demonstrate both polysemic and homonymous relationship simultaneously.

Key words: eponymous terms, polysemy, homonymy.

Усупереч усталеній думці, що явища, які супроводжують іманентний процес семантичного розвитку знака, у спеціальній лексиці відсутні й термінологія як особлива семіотична система робить знак принципово однозначним, “ця система використовує мовний знак і функціонує за законами загально-вживаної мови, тому всі тенденції мовного знака [...] в термін потенційно зберігаються й реалізуються в тих випадках, де для цього виникають умови” [9, с. 59]. Мовознавчі дослідження (праці Г. Куцак, Л. Малевич, О. Микитюк, Т. Михайлової, С. Руденко, М. Сташко та ін.) свідчать, що факти називання однією лексичною формою кількох понять трапляються у сфері фіксації (термінологічних словниках) і у сфері функціонування (наукових та навчально-наукових текстах) термінів.

Випадки, коли однією лексею названо кілька різних понять, традиційно кваліфікують як полісемію або омонімію. Упродовж багатьох років у науковій літературі спостережено коливання в атрибуції цього явища, але на сучасному етапі можна вважати установленою в термінології наявність і полісемії, й омонімії [2, с. 96–98], хоча залишається проблемою розмежування полісемії, для якої характерні асоціативна, а іноді й денотативна пов'язаність значень, і омонімії як виду формальних відношень у мові, які “заперечують класичний “закон знака” і базуються на семантичній відмінності тотожних форм” [4, с. 43]. Погоджуємося з думкою Л. Боярової, що відсутність семантичних зв'язків між значеннями термінів, тотожних за формою, є релевантною ознакою омонімії в термінології й різнить її від полісемії, тому може бути критерієм розмежування цих двох мовних явищ [1, с. 17].

Попри твердження, що терміни з власними назвами однозначні [7, с. 92], дослідження дібраних епонімічних термінів української наукової термінології уможливило зробити висновок, що з-поміж них наявні найменування, які використовували для позначення більше ніж одного поняття й мають різний набір релевантних компонентів сем, об'єднаних спільною ядерною семою, тобто є багатозначними.

Окрім того, аналіз матеріалу свідчить про випадки називання кількох понять однією лексею внаслідок випадкового звукового збігу різних власних назв (лінгвістичний знак слугує для ідентифікації двох індивідів з однаковими прізвищами ще до входження в підмову науки) або власного імені й співзвучного апелятива, що дає підстави стверджувати про існування термінологічних омонімів із-поміж відономастичних найменувань.

Полісемію епонімічних термінів розуміємо як “наявність у семантичній структурі мовної одиниці двох і більше значень” [10, с. 465]; омонімію за участю епонімічних термінів – як випадковий збіг мовних знаків із тим самим планом вираження, значення яких не пов'язане одне з одним.

У процесі аналізу епонімічних термінів українських природничих термінологій було виявлено найменування, які мають кілька значень у межах окремих терміносистем (внутрішньосистемна полісемія) і в різних терміносистемах (міжсистемна полісемія).

При внутрішньосистемній полісемії кожен лексико-семантичний варіант належить одній терміносистемі, як-от: *доломіт* (від прізвища французького геолога Д. Долом'є (1750–1801)) 1. Пороdotвірний мінерал, карбонат кальцію і магнію; колір білий, жовтуватий або сірий, блиск скляний; використову-

ють як будівельний (вогнетривкий) матеріал, а також для добування магнієвих солей і вуглекислоти. 2. Осадова гірська порода, яка складається з цього мінералу з домішкою кальциту [6, с. 234]. Наведений приклад свідчить, що обидва значення терміна реалізуються в межах геологічної терміносистеми, спільність компонентів значення виражено в дефініціях, багатозначність з’являється внаслідок метонімічних перенесень значення за ознакою ‘загальне’ – ‘конкретне, спеціальне’, тобто через звуження значення першого терміна. Зумовленість внутрішньосистемної полісемії функціональними перенесеннями значень свідчить про те, що “неоднозначність терміна пов’язана з різними аспектами досліджуваного об’єкта, співвідносного з цим терміном” [8, с. 203].

Оскільки зміст деяких понять складається з ознак, які одночасно належать до кількох поняттєвих категорій (це, за В. П. Даниленко, – категорійна багатозначність [3, с. 68]), цілком правомірно епонімічні терміни, які утворено внаслідок використання того самого прізвища для утворення номінації на позначення різних категорій (наприклад, предмета і дії), об’єднаних спільною семою, трактувати як багатозначні: *бозони* (від прізвища індійського фізика Ш. Бозе (Bose)) 1. Мікрочастинки, які описує квантова статистика Бозе–Ейнштейна. 2. Елементарні збудження в слабозбудженій макроскопічній системі, описувані статистикою Бозе–Ейнштейна [6, с. 85].

Міжсистемна полісемія виникає в тих випадках, коли той самий термін функціонує в різних галузевих терміносистемах із різним набором релевантних сем, зберігаючи при цьому спільну ядерну сему. Наприклад, у медицині *гальванокаустика* – “припікання тканин тіла гальванокаутерами, що нагріваються під час проведення через них електричного струму; застосовують для видалення невеликих доброякісних пухлин, зупинення кровотечі з найменших кровоносних судин – капілярів та ін.”, у хімії, образотворчому мистецтві, ювелірному виробництві тощо – “травлення малюнка на металі постійним електричним струмом” [6, с. 156]. Незважаючи на різну денотативну співвіднесеність терміна *гальванокаустика* в медицині та інших спеціальних сферах, сема ‘використання постійного електричного струму’ зберігає тотожність знака-терміна й уможливорює розгляд значень у різних підмовах як окремі випадки його реалізації.

Не завжди абсолютно співзвучні мовні знаки, утворені від того самого епоніма, можна трактувати як багатозначні. Наприклад, відношення між термінами *симптом Боаса [I]* зі значенням “імовірна ознака пухлини шлунка: наявність молочної кислоти у шлунковому соці”, *симптом Боаса [II]* зі значенням “ознака холециститу: ділянка гіперестезії в поперековому відділі” і *симптом Боаса [III]* зі значенням “ознака виразки шлунку: больова точка в ділянці спини зліва” [5, с. 42] визначаємо як омонімічні на підставі дефінітивного аналізу: вони мають формально ту саму знакову форму, проте зовсім різне семантичне наповнення.

Незважаючи на те, що за формальним вираженням і способом фіксації у спеціальних довідкових виданнях розмежувати полісемію й омонімію досить складно, результати дефінітивного аналізу підтверджують обґрунтованість висновків про те, що епонімічний термін однієї лексичної форми може демонструвати і полісемічні, й омонімічні відношення. Термін *симптом Волковича*, названий за прізвищем українського хірурга М. Волковича, який створив свою школу хірургів і хірургічне товариство в м. Києві, має такі значення: *симптом Волковича [I]* – “гіпотрофія або атрофія м’язів передньої черевної стінки в ілеоцекальній ділянці, що є ймовірною ознакою хронічного апендициту”; *симптом Волковича [II]* – “вимушене положення хворого на спині з розведеними й зігнутими в колінах і тазостегнових суглобах ногами при переломі переднього відділу тазу”; *симптом Волковича [III]* – “підсилення болю в момент відведення сліпої кишки назовні, що є ознакою хронічного апендициту” [5, с. 43].

Наведений вище приклад уможливорює твердження про багатозначність цього найменування (перше й третє значення мають спільну ядерну сему ‘ознака хронічного апендициту’) і його омонімію (термін у другому значенні щодо першого і третього).

Окремі епонімічні терміни можуть позначати розгалужені омонімічні відношення, що виникають унаслідок збігу лінгвальних і екстралінгвальних чинників: мовний знак-компонент терміна був омонімом в ономастичній підмові (позначав різних індивідів з однаковим прізвищем), особи-носії омонімічного прізвища зробили значний внесок у розвиток науки й на їх честь утворено кілька однозвучних термінів.

Приклади епонімічної омонімії спостерігаємо і в межах однієї терміносистеми (наприклад, в історії анатомії відомі лікарі Франсуа Пті (1664–1741) і Жан Луї Пті (1674–1750), чії прізвища ввійшли до складу термінів *канал Пті* (Франсуа Пті) і *трикутник Пті* (Жан Луї Пті)), і в різних галузях знань (наприклад, *ознака Гаусса* в медицині – від прізвища німецького гінеколога Карла Гаусса (1875–1956); *ознака Гаусса* в математиці – від прізвища німецького математика, геодезиста, фізика, астронома Карла Фрідріха Гаусса (1777–1855)).

Як підтверджують результати дослідження, причиною і полісемії (внутрішньосистемної та міжсистемної), і внутрішньосистемної омонімії епонімічних термінів є ономастична лексика: незважаючи на те, що власна назва моносемічна в загальноживаній мові, здатність пропріативів до метонімічного перенесення – суттєвий чинник в утворенні полісемічних і омонімічних відношень у термінології. Ви-

явлені приклади міжсистемної омонімії дають підстави для висновку про те, що цей вид формальних парадигматичних відношень зумовлює не лише ономастична лексика, а й абсолютно випадковий збіг мовних знаків, що відрізняються джерелом походження, наприклад: у фізиці *вольт* (від прізвища італійського фізика А. Вольти) – “основна одиниця різниці електричних потенціалів, напруги та електро-рушійної сили”; у спортивній термінології *вольт* (*фр.* *volte* – поворот): 1) крутий поворот коня (уліво або вправо) під час манежної їзди; 2) поворот гімнаста на 180°; 3) ухилення від удару супротивника під час фехтування [6, с. 148].

Отже, терміни з компонентами-епонімами мають здатність вступати в полісемічні й омонімічні відношення, відмінність між якими встановлюємо на основі наявності чи відсутності семантичних зв'язків між значеннями термінів. І полісемію, й омонімію епонімічних термінів спричиняє переважно ономастична лексика.

Внутрішньосистемна полісемія й омонімія за участю епонімічних термінів ускладнює професійне спілкування, призводить до непорозуміння і потреби в додаткових поясненнях у наукових текстах, тому підтримуємо думку більшості дослідників, що взаємнооднозначна відповідність знака й позначуваного – найкращий варіант для термінологічних систем. Міжсистемні та зовнішньосистемні епонімічні терміни-полісеманти й омоніми не становлять небезпеки для термінологічних підсистем у зв'язку з існуванням поля в термінології.

Література:

1. Боярова Л. Г. Терміни-омоніми як об'єкт лексикографії / Л. Г. Боярова // Вісник Харківського національного ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Серія “Філологія”. – Харків, 2006. – № 727. – Вип. 47. – С. 15–19.
2. Гринев-Гриневич С. В. Терминоведение : учебное пособие / С. В. Гринев-Гриневич. – М. : Издательский центр “Академия”, 2008. – 304 с.
3. Даниленко В. П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания / В. П. Даниленко. – М. : Наука, 1977. – 248 с.
4. Демська-Кульчицька О. М. Омонімія типу власна назва – загальна назва – термін / О. М. Демська-Кульчицька // Ономастика і апелятиви : зб. наук. праць. – Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2001. – Вип. 14. – С. 43–48.
5. Епоніми симптомів, синдромів і хвороб внутрішніх органів / [за заг. ред. О. О. Абрагамовича]. – Львів : ПП “Кварт”, 2005. – 126 с.
6. Куньч З. Й. Універсальний словник української мови / З. Й. Куньч. – Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2007. – 848 с.
7. Лобач Е. А. Имя собственное в немецкой математической терминологии / Е. А. Лобач // Подготовка и использование научно-технических словарей в системе информационного обеспечения : тезисы докладов Всесоюзной конф. 14–16 октября 1986 г.– М. : Русский язык, 1986. – С. 90–92.
8. Плотников Б. А. О форме и содержании в языке / Б. А. Плотников. – Минск : Вышэйшая школа, 1989. – 252 с.
9. Толикина Е. Н. Некоторые лингвистические проблемы изучения термина / Е. Н. Толикина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. – М. : Наука, 1970. – С. 53–67.
10. Українська мова : енциклопедія / [редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П. та ін.]. – [2-ге вид. випр. і доп.]. – К. : Вид-во “Українська енциклопедія”, 2004. – 824 с.